

АКН Ötügen ТҮКЕН

№ 2(02), 2013 ЖЫЛ

ӘДЕБИ-КӨРКЕМ ЖУРНАЛ

НӨМІРАДЕ:

- Жаңа хикаят, жаңа өлеңдер
- Әлем әдебиеті: Хорке Луис Борхес

Айгүл Кемелбаева

ОРАЛХАН БӨКЕЙ. «ҚАР ҚЫЗЫ»

1. Қар символикасы

Жазушы ә дегеннен әлемнің тепе-теңдігін сақтаушы ұлы күш, мәңгі тоң еліндей қысқы қар патшалығын нақты суреттейді. Ол – керемет көркем, сұмдық меңіреу, қатал, табиғи аймақ.

Оралханның қар дүниесі көктен төңкерілген алып қазандай, сол кеңістікті тұтас көміп тастардай мол: «Бұл ауылдың адамдары қарға тұншығып өліп қалмағанына тәубе жасайсыз». Жазушы «суға тұншығу» демейді, бірақ қар – суықтың әсерінен судың мұздаған түрі, физикалық басқа күйі емес пе! Ол тасқын, жойқын, алапат табиғат стихиясын суреттейді. Оның сұлулығы: «Қара көк аспан гауһарға малынып тұр».

Қар – повестің құс жолындай көсілген түп негізі, жайлауы, асқары, саф тазалық кепілі әрі символы. Мәңгі жасыл белдеулер, қысы-жазы жылы тропикалық жақтар үшін кіршіксіз аппақ қардың баға жетпес қасиеті жұмбақ. Қар қара құрылық Африканың ұйықтаса түсіне кірмейді. Түсі ақ болған соң емес, әрине, ауа суытудан туады. «Біздің жақта қыс ұзақ», «Мынау аппақ дүние» – кез келген мықты жазушыға тән бір қасиет, Оралхан Бөкей циклі шығармалар жазуға икем.

Көк аспанға қараған Нұржан: «Дүниеде қар жауған сәттегідей бейбіт те тыныш өмір бар ма екен» десе, оқырман Алтайдың қысына еніп кеткендей күй кешері

айқын. «Өлгенің құрығыр, аспан қарға айналып кетті ғой деймін, бас алдырмады ғой. Әлгі қарындасың сабағына әрең кетті қонышынан қар саулап», – дейді Нұржанның «Айғай апасы».

Қиын түпкірдегі шағын ауыл, еңбек адамдары. Қысы – нағыз көкшұнақ аяз, үскірген қарлы боран, құрсаған омбы қар, жазы – жұмақтай көк, сулы-нулы, қарағайлы-шыршалы, айлы-күнді Алтай. Тұнып тұрған реалистік тіршілікке селт еткізер бір жасын керек-ақ. Жазушының ертегі аңсаған адамдардың жүрегін сүйетіні, психологиялық шеберлігі сонша, мынау тыптыныш, сырттай моп-момақан тіршілікке романтикалық құдіретті көктегі сыналай ұшқан тырналардың сағынышы тәрізді сіңіріп жібереді.

«Қар қызы» деген бәле оянып кетіпті деп жүр ғой. Не құт, не жұт...» – дейді Нұржанға Упрай. Ол аудандық басқарма. Советтік кезеңде орыс тілінен мамандық арқылы енген сөздер қазақ тілін тәуір шұбарлаған: «завгар» – гараж меңгерушісі, т.б.

Повесть кейіпкерлері тегіс өмірден алынғандықтан, тағдырларымен тартып тұрады. Нұржан жазушының өз прототипі деуге лайық. Қар қызы суреткер арманын, жанын, поэтикалық натурасының нәзік болмысын бейнелейді. И. Анненский қарды сакральды ұғымда таниды: «Потому что один / Этих мертвых долин / Я боюсь белоснежной мечты».

Алма, ол әрі қар қызы: «Махаббат жер бетінде жоқ. Егер махаббат бар болса, баяғыда жек көріп кетер едік» – деуі нені білдіреді? Қыз мәңгі сағыныштан сыздаған жүректің тазалығын сақтау керек дейді. Қар қызының әні тек Нұржанның құлағына естіліп, Нұржанға Алма кейпінде танысады. Себебі көптеген адамдар өз жүрегінің үнін тыңдамайды. Материалдық әлем, дүниеқоңыздық бұл адамдардың жүрегіндегі ең асыл арманды өлтіріп алады, соның кесірінен рухани көрсоқырлық пен азғындауға әкеледі.

«Мені адамдар мәңгілікке өкпелеткен». Нұржан қыздан:

«Адамдарың кім сонда?» деп сұрайды. Қар қызы: «Қоңқай шал». Нұржан: «Ол адам емес, Қоңқай ғой». Оған қыз: «Қоңқайлар да адам. Олар керек» деп жауап береді.

Үлкен түркітанушы-ғалым, зерттеуші, ақын Асқар Егеубаев Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі» атты үш томдық кітабын қазіргі қазақ тіліне аударған: «Қарду: қара суық күндерде ағынды су, өзен беттерінде пайда болатын қабыршақ мұз». Жырда:

*Қабыршақты інжу санама,
Берген сый-дәмді іс қақы деп сезінбе;
Білгелер одан жерінер.
Қардың мұз қабыршағын інжу деп санама,
Болмаған нәрсеге сүйсінбе;
Ондайды даналар жаратпайды.*

Аспаннан жауған соң қар қасиеті ерен. Қар – рухани қас сұлулық бейнесі. Солтүстік халықтары фольклорында қар ғұрыптық тазалық символы. Кейбір дәстүрлерде ол періштедей пәктікті айғақтайды. Қардай аппақтық – бұл жер бетіне тән емес сұлулық белгісі. «Қыз Жібек» лиро-эпостық поэмасында сұлулық көктің құдіретінен жаралған.

«Қыз Жібектің ақтығы наурыздың ақша қарындай, / Ақ бетінің қызылы қарға тамған қанындай».

«Ер Тарғын» жырында Ақжүніс: «Қара жерге қар жауар, / Қарды көр де, етім көр, / Қар үстіне қан тamar, / Қанды көр де, бетім көр» дейді. Мұндай құдіретті теңеу қай әдебиетте бар екен?!

Орыс ақыны Георгий Иванов көктен қапалақтай жауатын аппақ қарды үздіге аңсап: «Мы все грустили, томилась все / О снежной, белой, святой красе» деп жырға қосты. Оның ар жағында тылсым бір құдіретке, кір-лас, сасық, былық, қоқыстан адам жанын тазартушы күшке сүйіспеншілік астарланған.

Алма Нұржанға: «Қандай сұлу болсам – сондай суықпын», «Атам мен апамның қар қызы деп жүргені – менмін. Апамыз бала көтермеген кісі. Мен сол түні адасып кеткен қар қызымын.... боранды түнде үсік ұрып, кірпігім

ғана қимылдап, қарға көміліп жатқан жерімнен осы үйдегі Ата тауып алды. Жан адамға сездірмей бір жыл бағып-қақты. Содан бері тіпті тірі адамның бетіне қарағым келмейді», – дейді. Қар қызы Нұржанға «Елесімді сізге жібердім, әнімді сіздің ауылға жібердім. Осында, мынау жетім қыстаққа жетелеп келген де сол – менің сағынышым. Қазір өзім осында отырсам да, елесім сонау ақ қар, көк мұз шомылған қарлы тауларда ән салып жүр» десе, реалистік сарын мифологиялық иірімдерге ауысқаны. Оралхан Бөкей «жер бетіндегі қарабайыр тіршілікке көміліп қалма, арманды аңса» деп, оқырманының көкірек сарайына құс ұшырады.

Нұржанның ойы: «Қар қызы... ол қандай екен? Бармысың бұл өмірде, жоқпысың? Жылы жерде еріп кететін шығар, қызың...».

Дүниежүзілік фольклорда қар қызы бейнесі – өте көркем әрі мәңгілік сағыныш оранған таңғажайып кейіпкер. Орыс ертегісінде Снегурочка – Аяз атаның немересі. Қарша қыздың ата-анасы туралы ләм-мим дерек жоқ. Масленицада славяндар қыстың соңын, жазғытұрым мезетті тойлағанда, сабаннан жасалған тұлыпты өртейді, сол сияқты қар қызы күн шуағынан еріп жоғалады. Афанасьев жинаған ертегіде Снегурочканы баласы жоқ жұбайлар жасанды жолмен, қардан жасап алып, мүсінге жан бітеді. Христиандық ұғымда сурет өнеріне тыйым салынбайды. Православие шіркеуінде икона – образ, шығыс христиандар суретке қарап шоқынады. Католицизмде бейне – көбіне қабырғаға салынған фреска суретпен қатар ағаш, тастан ойылған мүсін. Дарға тартылып, айқышқа керілген Иса пайғамбар – Иисус Христос. Ислам діні суретке табынбайды.

«Снегурочка» атты опера, драматург А.Островский мен композитор Римский-Корсаковта Снегурочка – Аяз бен Көктемнің қызы. «Снежимочка» – Велимир Хлебников жазған рождестволық ертегі. «И вдруг – вы, снегурка, нимфея, лиана, / Вернули мне снова все миги тех лет», – Игорь Северянин сұлу қызды «снегурка» деп жырлайды. К.Случевский де қызды «Дитя снегов» деп анықтайды.

Пигмалион – грек мифінде шебер өзі жасаған мүсінге

ғашық болып, Галатея тірілді. Бұл мифті Бернард Шоу осы аттас драмасында жаңғыртты.

Ганс Христиан Андерсеннің «Қар ханым» («Снежная королева») атты әйгілі ертегісінде зұлымдық пен ізгілік айқасады. Жүрегі суық адамдар туралы әпсана.

Прозада Натаниэль Готорн, американдық романтик жазушының «Снегурочка» атты әңгімесінде бұл сюжетті ерекше шабытпен жазды. Қиял-ғажайыпқа сенетін, көкірегі сырлы адамдар ғана мұндай құдіретті таниды. Мистер Линдсли әйелі мен ұл-қызы көріп тұрған Снегурочканы кәдімгі қыз бала деп қана біледі. Оның алтын шашы, жарқыраған жұлдыздай асқан сұлулығы кішкентай ұл мен қызға, оның анасына айдай әсем көрінсе де, әкесіне танымайды. Өйткені адамдар жаратылысы солай: біреулері өмірден тек сұлулық іздейді, біреулері сұлулықты, көркем өнерді еш пайдасыз деп ұғады. Тоғышарлық пен қиялшылдық қаз-қатар жүреді.

Қар қызы – мифтегі көктемде тіріліп, қыста өлетін тірі табиғаттың бір бұла кейпі.

Жамандық күшейген тұста адам жаны өлгенше жетімсірейді. Сол құлазыған түңілісті сергіту үшін, шиеленіс түйінін тарқату үшін қар қызының жұлдызы жарқ ете түсуі керек.

«Ғажап, қар ән салып жатқандай... ғажап қар жанып жатқандай» – деп жазушы адам жанының сәуле аңсаған әсем сәтін суреттейді. Қар қызы повесте мекендейтін тұсты жазушы былай суреттейді: «Қыстақ жанынан буы бұрқырап, жылып ағар бұлақ, бойы тал-терекпен көмкерілген және оңтүстіктегі биік таудың теріскейі – ағашты, тегінде Алтайдың қалың орманы осы тұстан басталатындай».

Қар символикасы жазушы үшін өмір сипатты, сан алуан, сан деректі. «Көкжиек жоқ, айнала аппақ қар, жер жоқ, өңкей бір бой суытып, жүрек мұздатар сұмпайы қар; еріксіз жалықтырады, еріксіз жалғызсыратады...».

Ұлықбек Есдәулеттің «Алтайдың аязы» атты өлеңі бар:

*Түн қара сәлделі құдадай,
Көкке жұлдыздан бал аштырады.*

Қызыл шұнақ аязға шыдамай,
Найзағайдай шатырлап ағаш сынады.

Азынаган жұлдыздан да, Айдан да
Бетіңе ызғырық ызғар ұрады.
Сіресіп жатқан сірнелі сайларда,
Күтірлеп мұз жарылады.

Айыртауға аттанған үш жігіт пішен әкелу мұрат болғанымен, шын мәнінде өзін тану үшін, алыс жолға аттанғаны ақыры белгілі болды. Бұл жолдың ақыры эзотерикалық, құпия мәні толық ашылды. Адам жаны өзін танып білуге құштар.

Озбырлық пен пасықтық құрбанына айналған Қар қызы адамзат қоғамынан жеріген. Оның кісікиіктігі елге аңыз: «Айыртауда Қар қызы бар екен, қыста қарлы шағылдардың арасында көзге көрінбей ән салып жүреді екен де, жаз шыға жетіқат жер астына сіңіп кетеді екен».

Осип Мандельштам жазған өлеңде: «Уже не я пою – поет мое дыханье». Қар қызының әні тылсым. «Қар қызының» сарыны – бұл адам жанының асқан тазалыққа құштарлығы, құдайшыл сұлулықты аңсауы. Лермонтов мұндай халді 16 жасында «Періште» («Ангел») атты өлеңінде биік трагедиялық пафоспен берді.

2. Қоңқайшылық

Оралхан Бөкейдің «Қар қызы» – жанры сапарнамалық повесть, жол сарыны философиялық астарға негізделген. Кейіпкерлерінің бәрінің есімінде «жан» сөзі болуы тегін ишара болмайды. Алмажан, Нұржан, Бақытжан.

Андрей Платонов «Джан» атауымен повесть жазған.

Үш жігіт қыста малға пішен тиеп әкелуге алыс тау ішіне трактормен барады. Совхоздың ауыр жұмысына жегіледі. Жолға шыққандарына екі күн өтсе де, барар жер көрінер емес. Ұлыған қасқыр. Қыста табиғат өліп қалатын тәрзді, тірлік нышанын білдірмейді, жазушы оны «өлі көрініс, өгей өмір» деп таниды.

Саяхат өлі тыныштықты, аязды, адамзат қауымынан

безінген жұмбақ қар қызы әр төбеден ән салған бір тылсым күйді шертеді. Грек мифологиясында сирена теңізшілердің құлағына өлімге естілетін.

Оралхан тірі табиғатқа тән ымырасыздықты дәл суреттейтіні қайран қалдырады. Қар әлемі жалғыздық уытын күшейтеді. Алда – Қоңқай асуы. Бейуақтағы үшеудің трактор табан шабан жүрісіне серпіліс пен күйзеліс әкелер тұс жақын. «Кеше Фадиha тұрғындары айтқан: «Айыртаудағы асуда жалғыз үй оңаша тұрады деп. Сол омарташы шал шығар».

Джек Лондонның реалистігі орасан күшті прозасында Ақ азу – тұз тағысы табиғи сұрыпталудан шыңдалған терістіктің қатал табиғатында алтын іздеушілердің мекенін суреттейді. Адамдар бақытқа балаған байлықты иемдену үшін, бастарын өне бойы қатерге тігіп, небір сұмдыққа көніп, небір сорақылықты көріп, өмір мен өлім арпалысын бастан кешетін.

Адамзатқа қорқаулық тән. Жамандықты пір тұтар жан жарық дүниеде жетіп артылады. Олар құдайға сенбейді. Қорқау – Қоңқай шал. Өте шынайы, қоспасыз образ. Қарынбай, Қарабай, Шығайбайлармен бұл Қоңқайдың қасында жылап көрісуге татиды. Жексұрын, сұмпайы, оңбаған адамды автор тасқа таңба салғандай қылып бейнелейді, әсірелеуден аулақ. «Аманжан ысқырып жіберді: – Мәссаған, безгелдек. Құдайы қонақтан жамбас ақы алған жаман ырымды қай қазақтан көріп едіңіз? Бес сом...ім». «Шал: – Ал, мен... тіпті де қазақ емеспін. Менің ұлтым жоқ», – дейді.

Оралханның көрегендігі осы детальдан көрінеді. Ұзамай «Мен қазақ емеспін» дейтін, қазақ болуды қор санайтын сүмелектер, масановтар көлдегі бақаның уылдырық шашқанындай көбейеді.

Шал Аманжанның «Бұл деген қоңқайшылық» дегеніне елең етеді. Жас жігіттердің бәрі – соғыс жылы туғандар. Нұржан соны мойындап: «Өттерің жарылып кетсе де айтайын, үшеуімізде де шикілік бар» деуі тегін емес. «Ұрлықтан тапқан ұрпақтармыз», – деді Аманжан.

«Пышақпен тіле салғандай жалғыз сызықтанған қысық көз», тегеурінді, қуатты, қайратты Қоңқай – Оралхан Бөкей прозасындағы әлемдік деңгейге, дара образдар галереясына лайық дербес кейіпкер. Жауыздықтың жер бетінен ешқашан өшпейтінінің кепілі – осы Қоңқай. Ол – жасы жетпістен асса да, өмірі ауырмаған, қар адамындай суыққа аса төзімді, жалаңаяқ қар кешетін, елмен араласудан аулақ, аң тәрізді еркін жүрген, табиғатқа кіріккен, ерекше колоритті образ, классикалық тип.

«Қыста аң аулайды, жазда омарта ұстайды». Дін, идея, сенім, қиял деген ұғымдардың Қоңқай үшін түк құны жоқ. Шөптің тамырын, аю еті, бұғының етін жеп, мүйізінің қанын ішіп, Алтайдың таза ауасының жұпарын жұтады.

Жазушы оның аузына «Бастығы жоқ өмір» деген сөз салады, бұл – тәуелді социалистік қоғамды қабылдамау. Жұмыс – қанаудың бір түрі емес, бірақ бағынудың құралы. Советтік өмір салтына қарсылықты автор жағымсыз кейіпкердің бейнесі арқылы береді. Социализмнен безіп, оқшауланып, тауда жалғыз күнелткен Қоңқай өзін: «Ұлы жорықшылар мен атақты байлардан қалған ендігі тұяқ біздерміз», «Текті тұқым тентіреп жүрсе де, өз тегін айналып табады. Мынау ағаш лашықтың оты сөнбейді ешқашан. Анау Айыртаудың қос өркешін – Ата Қоңқай, Бала Қоңқай деп, мен емес, ел айтады» дейді. Бұл жердің иесі – менмін дегені. Байшонжардың тұқымын түздай құртқан совет өкіметіне қарсылық. Жалғыздығын еркіндігі санайды, үйінің асты толған бағалы аң терісі, небір байлығы – сол шонжарлықтан. Жалғыздығым – еркіндігім деп иен түзден айырылмауын Нұржан «Тірлігі басқа ақсақал» деп атайды.

Шал үшеуіне: «Мен Қоңқаймын» дейді. «Нұржан: – Аты аңызға айналған қатігез Қоңқай бұдан елу жыл бұрын жер жастанған еді ғой. Шал: – Ол – үлкен Қоңқай, ал мен – кіші Қоңқаймын. Біздің ұрпақ ешқашан құрымақ емес. Қоңқайлар ұлын жасырып өсіреді. Мен де ұрпақсыз емеспін», – деп тайсалмай асқақ жауап береді.

Айтқанындай, Аманжан Қоңқайдың баласы болып шығады. Тегіне тартып ауылаға бармай, асуда қалып қоятыны

сондықтан. Қоңқай шалмен арадағы қақтығыстан соң мінезі күрт өзгерген Аманжанға не жын көрінді? Қанындағы қоңқайшылдығы оянды. Сиыршы шал: «Анау ұзын бойлы, сүйегі ірі жігіт неше жаста? Жасарып кеткен Қоңқай екен деп қалдым. Тура аузынан түсе қалғандай», деуі анықтай түспей ме?

Жазушының философиясында қоңқайшылдық әркімнің қарақан басында, өзін өзгелерден асырғысы кеп тұратын өзімшіл тілегінде тұр. «Тек қана бір-бірінен жасқана жасырады». Адам атаулыға өмір бойы не жетпей кетерін Оралхан Бөкей былай түйіндейді: «...өз ғұмырында зар еңіреп іздегені – қанағат, тоқтам екенін ылағи кеш түсініп, көз жұмады-ай...».

Теріс жолға салып жіберіп, Қоңқай үшеуіне өлім тілеп тұрады. Қоңқай – жыртқыш, жауыз, адасқан жұртты қасақана өлімге қияды. Оң жолға ешқашан нұсқамайды. Орыста орман перісі – «леший» бар, ол соған ұқсайды. Тұқымымен зұлым күш иесі Қоңқай – өте күшті мифологиялық образ, тым колоритті, қоңқайлар тұқымы құрымайды, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, қоңқайшылдық тұқым қуалай бермек. Жазушы осыны адамдарға мықтап ескертеді, бірақ адам нәсілдіден қоңқайшылдық өлсе арылмайды.

Сондықтан сұмпайы сұмырай Қоңқай бізге бөтен емес, жанымызға біртүрлі жағатын сияқтанатыны несі? Өйткені ол – біздің жанымыздың бір бөлігі, қоңқайлық адам атаулының, әрқайсымыздың бойымызда өмір сүреді. Адам бойында шайтандық бары тәрізді. Ф.М. Достоевский: «Ағайынды Карамазовтар» атты романында «Адам жүрегі – зұлымдық пен ізгілік күрес алаңы» деп түйді.

Жазушы жадтан өшпейтін классикалық кейіпкер жасады. Оралханның Қоңқайы – Бальзактың Гобсек, Гранде әкей, Салтыков-Щедриннің Иудушка Головлев сияқты жағымсыз кейіпкерлерінен еш кем емес.

Адасқанда Аманжан «жынданып құтырды». Огневка селосы үш жігітті қондырмайды. Кержақтар мен орыстанған қазақтардың селт етпес кесірлігін жазушы айнытпай суреттейді.

Повесте қоңқайшылыққа қарсы тұрар ізгі күш – сиыршы шал. Таудың күнгей бетінде Қоңқай жайласа, теріскейінде сиыршы шал отырады. Иен тұз. Ол Нұржанға: «Мен, шырағым, Қоңқай үшін отырмын. Ол адастырады, мен тауып аламын. Мен Айыртаудан көшіп кетсем, Қоңқай зәлімнің жеңгені. Осылайша аңдысып өтеміз. Сенің де өз қоңқайың бар. Басқалардың да...» – деуі жазушының өмірлік концепциясы. Жамандық пен жақсылық итжығыс түсіп алыса беруге жаралған.

Соғыс жылдарында туған Аманжан – Қоңқайдың, Бақытжан – ауыл бастығының, Нұржан – сиыршы шалдың баласы болып шығады. Бұл дәуірді, соғыс салған таңбаны анықтайды. Үш жігіт түп негізін табуы жазушы үшін айрықша маңызды. Адам өзінің кім екенін анық білуі керек.

Повесте жазушы туып өскен жері, Алтай, оның сұлу баурайлары ерекше суреттелінген. Ежелден жер кіндігін, биік даналық пен ақиқаттың қасиетті орталығын, адам жанының рухани қазынасын іздеген философтар мен эзотериканы сүйетіндер Мұзтауды «рух мекені» деп таныған. Алтайдың қысқы қатал, маңғаз кейпін сүйіспеншілікпен береді. Реальды өмірді фольклор, мифологиямен шебер астастырған Оралхан Бөкей болмыс, жерге тән тіршілік мәніне үңіледі. Онда жамандық пен жақсылық сыйымды, махаббат пен сағыныш егіз, сүю мен жек көру қатар, алтынның буы, байлыққа елту мен адамшылық қоңсы екендігі ашылады.